

KO HONO FAKAAVA 'O E MATAPĀ KI HE NGAahi TĀPUAKI 'O 'ĒPALAHAMÉ

Sisitā Julie B. Beck

Palesiteni Lahi 'o e Fine'ofá

Faeasaiti 'a e CES ma'á e Kakai Lalahi Kei Talavou • Mā'asi 2, 2008
'Univēsitī Pilikihami 'Iongi

Ko ha faingamālie lelei 'eni ke lea atu ai kiate kimoutolu, ko ha to'u tangata faka'eieiki na'e fili ki mu'a pea 'ai e fakava'e 'o e māmaní ke mou omi he kuongá ni 'o fakahoko ha ngāue mahu'inga. Kuó u fe'iloaki mo ha tokolahi 'o kimoutolu lolotonga 'eku ngāue 'i he Siasí pea ne u mahu'inga'ia 'i ho'omou 'atamai potó mo e lelei. 'Oku lava ke u fakakaukauloto atu he taimi ni 'i ho'omou fakataha he funga 'o e māmaní, 'i he 'Iunaiteti Siteití, Mekisikou, Palāsila mo ha ngaahi fonua kehe 'i 'Amelika Tonga 'o a'u ki he 'Otu Filipainí, Siapani, Kōlea, mo e ngaahi fonua lahi 'i 'Iulope. Kuó u mamata tonu foki 'i ha heka loli mai hamou tokolahi 'i he Lepapulika Tominikení, ki he ngaahi fakataha'angá.

'Oku tau ako he Tohi 'a Molomoná, ko e taimi 'oku ului ai e to'u tangata kei tupu haké—ko kimoutolu ia— ki he ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí mo tauhi 'enau ngaahi fuakavá, 'oku hā ngingila mai leva 'a e kaha'ú ki he kakai kotoa pē 'o e 'Eiki. Ka ko e taimi 'oku 'ikai ma'u ai 'e he to'u tangata kei tupu haké ha fakamo'oni pea 'ikai ke nau fakahoko honau fatongia, 'oku kamata leva ke loto fo'i 'a e kakai matu'otu'a mo faivelenga angé (vakai, Mōsaia 26:1—4; vakai foki, 1 Nīfai 8:23). 'Oku ou fakamālō atu he tu'unga lelei 'o e mo'uí 'oku mou a'usiá pea mo e kaha'ú lelei 'oku mou 'omi kaite au mo ha ní'ihī tokolahi kehe.

Ko e tefito'i 'uhinga 'oku tau 'i heni ai he pōnī ko 'etau ma'u ha fakamo'oni ki he ongoongolelei 'o Sisū Kalaisi kuo toe fakafoki maí. Ka ne ta'e'oua e fakamo'oni ko iá, he 'ikai hano 'aonga ke toe hoko atu 'emau lea kiate kimoutolú. 'Oku ou 'ilo'i 'oku mou ma'u ha tui mālohi ki he'etau Tamai Fakahēvaní pea mo e Fakamo'uí pea mo e kau palōfita 'i he ngaahi 'aho kimui ní he ka ne 'ikai pehē he 'ikai ke mou kau mai ki he fakatahá ni. 'I he taimi 'oku tau 'ilo'i ai 'oku mo'oni 'a e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí, 'oku tau tali kakato ia kae 'ikai ko hono ngaahi kongá pē 'oku fe'unga mo kitautolú. 'Oku tau tui ki he palani 'a 'etau Tamai Hēvaní pea mo ia kotoa kuo ako'i mai 'e he kau palōfitá mo e kau 'aposeitoló. 'Oku ou 'ilo'i 'i ho'omou kau mai he pooni mo ha loto tau'atāina mo

fa'a lotú, 'e fakahā atu 'e he Laumālié kiate kimoutolu ha ngaahi akonaki fakafotuitui mo mahu'inga.

'I he'eku fakalaululoto mo lotu ki he 'Eiki ke u 'ilo Hono finangalo ke u lea'aki he pōnī, na'e fa'a foki 'eku manatú ki hoku ngaahi fakafotu mo e 'ilamutu 'e toko 79. Kuó u 'a'eva mo hiva fakataha mo kinautolu pea u ongoná 'enau ngaahi fakamo'oni. 'Oku ou 'ofa 'iate kinautolu kotoa. 'Oku ou 'ilo'i 'oku nau loto kotoa ke fakahoko ha liliu lelei 'i he māmaní pea ke 'i ai hano 'aonga 'enau mo'uí. Ko e toko uofulu mā ua mei he toko 79 ko iá ko ha kau tāutaha 'i homou to'ú. 'I he toko 22 ko iá, ko e toko hongofulu mā taha 'o kinautolu 'oku lolotonga ngāue fakafaipekau pea 'oku teuteu atu mo ha ní'ihī kehe ke ngāue fakafaipekau. 'Oku teuteu ha ní'ihī ke mali. Kuo 'osi e ako 'a ha ní'ihī pea 'oku nau kumi ha'anau mo'uí he māmaní. Kuo nau fakahoko pe lolotonga fakahoko ha feinga ako lahi ange.

'Oku ma'u 'e hoku ngaahi fakafotu mo e 'ilamutú ni ha ngaahi me'afuaki makehe, pea kuo a'usia 'e hanau ní'ihī 'a e mahamahakí, laveá mo e fakatamakí. 'I he'eku 'ilo ko ia 'oku fakafofonga'i kimoutolu 'e hoku ngaahi fakafotú mo e 'ilamutú 'i ha ngaahi founda lahi, ko ia kuó u teuteu ai e pōpoakí ni 'i he'eku fakakaukau kiate kinautolú. Pea 'i he'eku fakakaukau kiate kinautolú, 'oku ou fakakaukau ai kiate kimoutolu. Kuo a'usia, pea 'oku lolotonga a'usia, pe 'e a'usia 'e kimoutolu takitaha ha tu'unga tatau mo kinautolu. Kuó u feinga ke ma'u ha tatakí fakalaumālie ki he founda 'e lava ke u tokoni ai kiate kinautolu 'i hono tali ha ní'ihī 'o 'enau ngaahi fehu'í, pea 'i he'eku fai iá, 'oku ou 'amanaki pē te u lava ai 'o tokoni atu. 'Oku ou fakaafe'i kimoutolu kotoa pē ke tau hoko ko ha fo'i fāmilī pē 'e taha he efiafī ni. Te u lea kiate kimoutolu 'o hangē ko ha taha 'ofa 'oku mou fa'e 'akí.

Ko e Ngaahi Tāpuaki 'o 'Ēpalahamé

Na'e a'usia 'e 'Ēpalahame 'a e fa'ahita'u tatau pē 'o e mo'uí 'o hangē ko kimoutolú. 'Oku tau ako ki ai 'i he Mata'itofe Mahu'ingá: "I he fonua 'o e kau Kalitíá, 'i he nofo'anga 'o 'eku ngaahi tamaí, ko au, 'Ēpalahame,

na'á ku vakai 'oku 'aonga kiate au ke u kumi ha toe potu kehe ke nofo ai" (Ēpalahame 1:1). Na'e a'u ki he taimi ke 'alu atu ai 'a 'Ēpalahame 'o kamata 'ene mo'ui pē 'a'ana. Na'á ne pehē ko ha "tokotaha muimui [ia] ki he mā'oni'oni" pea na'á ne loto ke ma'u ha "ilo lahi [ange] pea ke hoko ko ha tamai ki he ngaahi pule'anga lahi, ko ha pilinisi 'o e melino" (v. 2). Na'á ne 'ilo'i na'e 'i ai ha "fiefia mo e melino mo e mālōlō lahi ange"(v. 2) ma'ana.

Na'e fekumi 'a 'Ēpalahame ki he ngaahi tāpuaki ko iá. Na'á ne fie ma'u mo'oni kinautolu. Na'e folofola 'a e 'Eiki kia 'Ēpalahame:

"Pea te u fakatupu 'iate koe ha pule'anga lahi, pea te u tāpuaki'i koe 'o ta'efa'alaua, pea ngaohi ke lahi 'a ho hingoá 'i he lotolotonga 'o e ngaahi pule'anga kotoa pē, pea te ke hoko ko e monū'ia'anga ki ho hakó ki mui 'iate koe, koe'uhí ke nau 'ave 'i honau nimá 'a e ngāue mo e Lakanga Fakataula'eiki ko 'ení ki he ngaahi pule'anga kotoa pē;

"Pea te u tāpuaki'i 'a kinautolu 'i ho hingoá; he ko kinautolu kotoa pē 'e tali 'a e Ongoongolelei ko 'ení, 'e ui 'a kinautolu 'aki ho hingoá, pea 'e lau 'a kinautolu ko ho hako, pea te nau tu'u hake 'o fakamonū'ia'i koe, ko 'enau tamai;

"Pea te u tāpuaki'i 'a kinautolu 'e tāpuaki'i koé, pea fakamala'ia'i 'a kinautolu 'e kape'i koé; pea 'e 'iate koe . . . pea 'i ho hakó . . . he 'oku ou fai kiate koe ha tala'ofa 'e hokohoko atu 'iate koe 'a e totonu ko 'ení, pea 'i ho hakó kimui 'iate koe . . . 'e tāpuekina 'a e ngaahi fa'ahinga kotoa pē 'o e māmaní, 'io 'aki 'a e ngaahi tāpuaki 'o e Ongoongolelei, 'a ia ko e ngaahi tāpuaki 'o e fakamo'uí, 'io 'o e mo'ui ta'engatá" (Ēpalahame 2:9—11).

Na'e toe fakapapau'i mai e fuakava ko iá kiate kitautolu 'ia Siosefa Sāmita 'i he vahe 132 'o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá (vakai ki he veesi 30—32). Ko e ngaahi tāpuaki ko 'eni 'o e fiefia, melino mo ha mā-lōlō lahi angé, ko e ngaahi tāpuaki ia 'oku tau ma'u 'i he'etau fai e ngaahi fuakavá 'i he temipale mā'oni'oni pea mo fa'u ha ngaahi fāmili ta'engatá. 'Oku tokoni atu ho tāpuaki fakapēteliaké 'i hono fakamahino atu ho'o fehokotaki fakatāutaha mo 'Ēpalahamé.

'Oku fa'a lea e kau taki 'o e Siasí ki he kakakai lalahi kei talavou 'o fekau'aki mo e fekumi ki he ngaahi tāpuaki ko iá—'a e ngaahi tāpuaki 'oku toki ma'u pē 'i hono fa'u ha fāmili 'oku ta'engatá; 'Oku mou takitaha mea'i pē 'oku fakafalala ho'omou fiefia he kaha'ú, mo ho'omou fakalalaka ta'engatá mo e tupulaki 'a e

pule'anga 'o e 'Eiki he māmaní, ki ho'omou fa'u ko ia ha fāmili ta'engata 'oku mālohi mo fiefiá.

'I ho'omou hoko ko ha kāingalotu faivelenga 'o e to'u tangata kei tupu haké, 'oku ma'u ai 'e hamou tokolahi ha fakamo'oni ki homou fatongia ke mali mo ma'u ha ngaahi fāmili. 'Oku mou mea'i pē he 'ikai ke mou lava 'o ma'u kakato e ngaahi tāpuaki 'o 'Ēpalahamé 'o ka 'ikai ke mou mali. Ka he 'ikai mali ha tokolahi 'o ki-moutolu 'a pongipongi. Ko hono mo'oni, 'oku 'ikai 'ilo'i 'e hamou tokolahi pe ko hai te mou mali mo iá. Ko ia, 'i he taimi 'oku tau talanoa ai ki he fatongia ke malí, 'e lava pē ko 'etau fakatupu ia ha ongo'i loto'ita 'i ha ni'ihiki koe'uhí 'oku 'ikai kau 'i ho'omou palaní 'a e kongia ia ko 'eni 'o ho'omou fakalalaka ta'engatá.

'Oku ou manatu ai ki ha me'a ne hoko ki hoku husepānití lolotonga 'ene va'inga he timi pasiketipolo 'a e ako mā'olungá. Ne 'osi mateuteu lelei e kau va'ingá pea nau fononga atu ki he fale va'inga 'o e timi te nau taú. Ne nau mateuteu fakatu'asino mo faka'ata-mai ke ikuna'i e fa'ahi 'e tahá. Ne nau 'i he loki teuteu 'i he 'osi e lea teuteu 'a e faiakó. Ne nau iviivi mo lotolahi 'i he'enu lele ki he matapā ne hū atu ai ki he mala'e va'ingá. Na'e loka e matapaá ia! Na'e fe-pakipaki e kau va'ingá 'i he'enu tui'i e matapaá pea holo ai pē honau ivi ki mu'a ia 'oku te'eki ai ke kamata e va'ingá.

'Oku ou tui ko e me'a ia 'oku hoko he taimi 'e ni'ihiki kiate kimoutolu he taimi 'oku mau talanoa atu ai 'o fekau'aki mo e malí mo e fāmili. 'Oku mau pou-pou'i kimoutolu ke mou loto vėveke ki he ngaahi fainga-mālié ka ko hono mo'oni 'oku mou ongo'i hangē 'oku mou pōpulá. 'Oku 'ikai ke mou fie ma'u ha mo'ui 'oku fakatatali pē mo fifili. 'Oku 'ikai fie ma'u ke mole 'a e loto fie ngāue mo e veveke 'oku mou ma'ú, 'a ia 'oku fie ma'u 'e he 'Eiki meiate kimoutolu ke langa'aki Hono pule'angá.

Ko ia, tau tokanga taha mu'a ki ha ngaahi me'a 'e fā te mou lava 'o fai he taimi ni. Ko e ngaahi me'a mahu-inga 'eni 'e ala tokoni atu ke mou fakaava'aki e ngaahi tāpuaki 'o 'Ēpalahamé. Ko e ngaahi ngāue 'e fā ko iá ko e tokoni ki he ni'ihiki kehé, vahevahe atu e ongoongolelei, kau 'i he ngāue fakatemipalé mo e hisitōlia fakafāmili, mo e teuteu ki homou kaha'ú.

'Oku hanga 'e he ngaahi ngāue kotoa ko 'ení 'o fakaaféi mai 'a e Laumālie Mā'oni'oni ke hoko ko homou taka-ua. Te nau pukepuke kimoutolu 'i he feitu'u totonú, fai 'a e me'a 'oku totonú mo e kakai totonú pea vahe'i ki-moutolu ko ha kau muimui 'o Sisū Kalaisi. 'I ho'omou

kau ki he ngaahi 'ekitivitī ko 'eni 'e faá mo homou to'ú, te mou fokotu'u ai ha fetu'utaki fakakaungāme'a pea mou feohi ai, pea 'e tokoni ia ke mou ma'u ai ha taha ke mou mali mo ia 'i he tempalé pea fa'u ha fāmili ta'engata.

Tokoni ki he Ni'ihī Kehé

'Uluakí, tokoni ki he ni'ihī kehé. Meimei ko e ngaahi ta'u 'i he to'u tupú mo e fatutangatá, ko e ngaahi ta'u fakafu'ituitui mālie tahá ia. 'Oku lahi fau ai e ngaahi fili ke faí pea faingofua ai 'ete tokanga pē kiate kitá. Ko e 'uluaki me'a pē te u talaatú, ko hano poupou'i kimoutolu ke mou fakangalo'i ho'omou ngaahi fie ma'u pē 'amoutolú. Mahalo 'oku totonu ke toe sí'i ange e ngaahi 'ekitivitī fakafiefia ke mou kau ki ai ka mou fekumi ki ha ngaahi founa te mou tokoni ai ke toe faingofua ange e mo'uí ki ha taha kehe.

Ko e founa vave taha ke kumi'aki ha kaume'á, ke ma'u ai e fiefiá, ongo'i houngā'ía pea mo ma'u e takaua 'o e Laumālié, ko ha'o tū'ulutui 'o fehu'i ki he 'Eikí, "Ko hai 'okú ne fie ma'u 'eku tokoní he 'aho ní?" pea kamata leva ho'o tokoní.

Ne 'ikai fuoloa mei heni 'eku sio 'i ha fo'i hele'uhila 'o kau ki ha ongo tangata ne na nofo 'i 'Ingilani he ngaahi ta'u 'o e 1800. Na'e fai 'e he ongo tangatá ni e fehu'i ko iá, "Ko hai nai 'okú ne fie ma'u 'eku tokoní?" Ne na mamata tonu he ha'aha'a fakamamahi 'o e fe-fakatau'aki 'o e kau hopoaté peá na ma'u ai e fo'i fakakaukau ko ia te na lava 'o liliu e māmaní 'aki hano fakangata e fe-fakatau'aki 'o e kau hopoaté. Ko ha ngāue mātu'aki faingata'a mo'oni 'eni. 'Oku 'uhinga ia te na liliu e tu'unga fakapa'anga 'o hona fonuá, 'ikai ngata aí ka mo 'enau tui fekau'aki mo e tafa'aki faka-sōsialé mo e mo'ui ma'á foki. Ka na'e pehē 'e he ongo tangatá ni, "Te ta lava 'o fai 'eni!" Ne na faka'osi 'aki 'ena pehē 'okú na fu'u kei iiki pea 'ikai ke na 'amanaki te na lava 'o fai ia! Na'e fe'unga mo ha taimi lahi ke faka'osi e ngāué ni, ka ne na iku fakahoko ai ha tokoni lahi ki he fa'ahinga 'o e tangatá.

'I he 'ahó ni, 'i he fonua kotoa pē he māmaní, 'oku 'i ai ha ngaahi ngāue mahu'inga 'e lava ke faka'aonga'i ki ai *homou* iví mo hotau potó. 'Oku lahi ha ngaahi kolo mo ha pa'ake ke fakama'a he funga 'o e māmaní. 'Oku fie ma'u ke langa ha ngaahi 'apiako mo ha nofo'anga mo'ó e kau tukuhāusiá pea fakangāue'i ai ha kakai fie-tokoni. 'Oku fie ma'u ke muimui e ngaahi pule'angá ki he ngaahi tefito'i mo'oni oku totonú. 'Oku mou ma'u 'a e mālohinga faka'atamai, fakaeloto mo fakatu'asino ke fai e ngaahi me'á ni.

Kuo lahi ha ngaahi ngāue mahu'inga he hisitōliá ne takimu'a ai ha kakai kei talavou. 'E lava ke mou ngāue fakafu'ituitui pē pe ngāue 'o fakatatau mo homou ngaahi uiu'i—kulupu 'o e kau tāutahá, fakakulupu faka-uooti mo faka'inisititiuti pea pehē ki he Fine'ofá mo e ngaahi kōlomu 'o e lakanga fakataula'eikí; 'e lava ke mou fai ha liliu lelei 'i he māmaní. 'Oku lahi fau ha ngahi faingamālie ke tokoni 'e ma'u ofi pē ki 'api, 'i homou ngaahi fāmili mo e uōtí. 'Oku mou 'i he ta'u motu'a mo e matu'otu'a fe'unga ke takimu'a 'i hono palani mo fakahoko e fa'ahinga ngāue ko 'eni. 'Oku mou 'ilo'i foki e founa ke ma'u 'aki ha ngaahi tali ki he ngaahi lotú ke mou 'ilo'i ai e finangalo 'o e 'Eikí.

'I ho'omou vakai atu ki tu'á, 'e tākiekina kimoutolu 'e he Laumālié 'i he ngaahi fili kotoa pē 'o e mo'uí he 'oku takaua ma'u pē 'a e Laumālié ia mo e ngaahi ngāue 'o e mā'oni'oní. He 'ikai faingata'a ke mou ma'u ha feitu'u ke tokoni ki ai. Lolotonga ho'omou ngāue mo homou to'ú, te mou fakatupulaki ai e feohi fakakaungāme'a mo fakasōsiale lelei. Pea tu'unga 'i ho'omou feohi mo e fetu'utaki ko iá, 'e malava ai ke ma'u hao mali pea fa'u ai mo hao fāmili ta'engata.

Vahevahe Atu e Ongongoleléi

Uá, vahevahe atu e ongoongoleléi. 'Oku fonu e māmaní ko 'eni he kakai 'oku te'eki ai ke nau 'ilo ki he ongoongoleléi. Kuo teuteu'i makehe kimoutolu ke tokoni ki hono tufaki 'o e anga mā'oni'oní mo e mo'oni 'i he māmaní.

'Oku 'i ai hamou ni'ihī ne nau kau he kau fuofua faifekau ke faka'aonga'i e *Malanga'aki Eku Ongongoleléi*. Ko ia ko kinautolu 'oku teuteu ke ngāue fakafaipekaú 'oku totonu ke nau kau he kau faifekau fe'unga taha kuo 'iloa 'i he māmaní. Ko e ni'ihī ko ia 'oku teuteu atu ke ngāue fakafaipekaú, 'oku nau 'i ha tu'unga lelei ange mei ha toe to'u tangata ke nau ngāue mei he 'uluaki 'aho pē 'o 'enau ngāue fakafaipekaú. Koe'uhí ko e faingamālie kuo mou ma'u 'o a'u mai ki he tu'unga ko 'eni, 'oku totonu ke mou a'u ki ai kuo mou 'osi mateuteu ke ngāue leva. 'Oku totonu ke mou 'ilo'i e founa ke mou fe'unga mo ma'u ai e tokoni 'a e Laumālié. Pea ko kinautolu foki 'oku nau 'ilo'i e founa ke ngāue mālohi ai he 'aho kotoa peé, 'oku nau fiefia ange kinautolu lolotonga 'enau ngāue fakafaipekaú. Ne u fiefia 'aupito hono lau e ngaahi tohi mei hoku ngaahi fakafotu mo e 'ilamutu 'oku ngāue fakafaipekaú, 'i he'enu fakamatala'i mai e ngaahi faingata'a mo e faingamālie makehe 'oku ma'u he'enu ngāué. 'Oku longomo'ui mo fakafiefia

'enua tohi. 'Oku nau tohi 'o kau ki honau misioná 'o hangē ko e me'a lelei taha ia kuo nau a'usia he mo'ui.

Kuo pau ke kei ma'u pē 'a e ongo'i vela māfana 'o hono malanga'aki 'o e ongoongolelei hili e ngāue pea he 'ikai foki loto 'a kimoutolu kau faifekau lelei ke mole atu 'a e ngaahi poto 'oku mou ma'u ki hono vahevahe 'o e ongoongolelei. Koe'uhí 'oku te'eki ai ke mou mali pea te'eki ai hamou fatongia ke tokanga'i ha fāmili, 'oku mou 'i he tu'unga lelei tahá ai ke hokohoko atu hono vahevahe 'o e ongoongolelei. 'Oku mou takitāuhi ha kaungāme'a pe kāinga 'oku te'eki ului ki he ongoongolelei pea 'ikai ke nau 'ilo'i 'a e 'Otuá. Meimei ko e uooti mo e kolo kotoa pē 'i he Siasí 'oku 'i ai hanau kakai kuo 'ikai ke nau toe ha'u ke fakafo'ou 'enua ngaahi fuakavá he houalotu sākalamenití, koe'uhí ko ha fa'ahinga 'uhinga. 'Oku mahu'inga ho'omou tokoní ki hono fakafoki mai kinautolú. 'I homou ngaahi uiui'i, 'i ho'omou hoko ko e ngaahi kaungāme'a, pe ko e ni'ihí fakafoki'ituituí, te mou lava ai 'o fakahoko ha founa 'e 'aonga ange ki hono malanga'i 'o e ongoongolelei pea fakamālohia ai 'a kinautolu 'oku māmālohí.

Ne u mātā ha sīpinga 'o e fa'ahinga ngāue fakafai-fekau ko 'ení he taimi ne u kei si'i ai 'i Palāsila 'i he palesiteni fakamisiona 'eku tamaí. Hili ha ngaahi uike si'i mei he 'osi 'a ha sisitā pē mei Palāsila, na'á ne talaange ki he'eku tamaí 'oku 'ikai ke ne tui 'e 'i ai hano fāmili siasi he kaha'ú he 'oku 'ikai ha kau tangata siasi hono koló ke ne mali mo ia.

Na'e talaange 'e he'ene palesiteni fakamisiona, "Ko e toki 'osi pē 'eni ho'o ngāue fakafai-fekau 'o ke ako'i mo fakaului ai e kakaí ki he ongoongolelei. Na'á ke hoko ko ha faifekau lelei?"

Na'á ne tali ange, "Io!"

"Okú ke kei ma'u 'a e poto mo e Laumālie ke vahevahe atu e ongoongolelei?"

Na'á ne toe tali ange, "Io!"

"Oku ou fokotu'u atu ai ke ke foki ki ho koló. 'Alu ki he ngaahi feitu'u 'oku ma'u ai ha kakai kei talavou lelei mo mo'ui tāú. Kumi ha tangata 'oku fotu mai 'o hangē ha faifekau pe pīsope he kaha'ú. Hoko ko hano kaume'a pea vahevahe ange ki ai 'a e ongoongolelei mo fakaului ia. Kapau te ke fai 'eni te ke lava 'o ma'u ha tangata ke mo mali."

Ko e me'a pē ia ne fai 'e he sisitā. Na'á ne fetaulaki mo ha tangata 'i hono koló na'e mo'ui taau mo angalelei. Na'á na kaume'a peá ne vahevahe ange ki ai 'a e

ongoongolelei pea na'e papitaiso ia. Hili iá, ne tupulaki 'o toe lahi ange 'ena fe'ofa'akí peá na mali 'i he tempalé. Na'á ne hoko ko ha pīsope mo ha palesiteni fakasiteiki mo ha palesiteni fakamisiona pea mo ha palesiteni tempale!

Ko ia hoku ngaahi kaungāme'a kei talavou, 'oku 'ikai ko 'eku talaatú ko ha founa mana 'eni ke kumi 'aki ha husepāniti pe uaifí. Ka mou manatu'i mu'a, 'o hangē ko ia ne fai 'e he ta'ahine Palāsila ko 'ení, kuo toutou na'ina'i mai 'a e kau palōfitá ke mou feinga ke mali pē mo ha mēmipa mo'ui taau 'o e Siasí. Ne u 'oatu 'a e talanoá ke fakatāta'i 'aki ko e taimi 'oku hokohoko atu ai ho'o vahevahe 'o e ongoongolelei hili ho'o ngāue fakafai-fekau, te ke lava 'o ma'u ai ha ngaahi kaungāme'a mo'ui taau te mou lava 'o 'inasi fakataha 'i he ngaahi tāpuaki 'o e ongoongolelei pea 'e lava ke kau atu e kāingalotu fo'ou ko iá ki he ni'ihí 'e malava ke hoko ko hamou mali.

Kapau te mou fa'a lotu pea fokotu'utu'u lelei kimoutolu 'i homou ngaahi uiui'i 'i ha ngaahi kulupu ko e kakai lalahi te'eki mali, ngaahi kulupu fakauooti mo faka'inisitiuti, pea pehē ki he Fine'ofá mo e ngaahi kōlomu 'o e lakanga fakataula'eikí, 'e lava ke mou palani mo fakahoko e ngaahi 'ekitivití 'o e ngāue fakafai-fekau 'o fakataha mo e tataki 'a e kau taki lakanga fakataula'eikí. 'Oku mou 'i he ta'u motu'a mo e tu'unga matu'otu'a fe'unga ke mou takimu'a 'i hono palani mo fokotu'utu'u e fa'ahinga 'ekitivití ko 'ení. 'Oku fie ma'u 'e he Siasí homou iví 'i he ngāue mahu'ingá ni. 'Oku tokolahi fau e fānau 'a e Tamai Hēvaní 'oku nau fie ma'u e pōpoaki 'o e ongoongolelei pea 'oku te'eki ke nau 'ilo'i e mo'oní. 'Oku mou ma'u e taukei mo e fakamo'oni ke vahevahe atu e ongoongolelei. 'Oku mou ma'u e taukei mo e fakamo'oni ke 'unuaki'i ki mu'a e ngāue 'a e 'Eikí. Te mou 'ilo'i foki e founa ke ma'u 'aki e tali ki he ngaahi lotú ke mou 'ilo ai ki he finangalo 'o e 'Eikí.

'I ho'omou vahevahe 'a e ongoongolelei, te mou kau fakataha mo e Laumālie ke ne tataki kimoutolu 'i he ngaahi fili mahu'inga 'oku mou faí he 'oku tau feohi mo e Laumālie he taimi 'oku tau faiako mo fakamo'oni ai 'o kau ki he mo'oní. Lolotonga ho'omou vahevahe 'a e ongoongolelei ki homou to'ú, te mou fa'u ai ha fetu'utaki fakakaungāme'a 'oku lelei pea a'usia ha ngaahi me'a fakasōsiale mahu'inga. Pea tu'unga 'i he lahi ange ho'omou feohí mo e anga fakakaungāme'a ko iá pea mou ngāue fakataha mo e Laumālie, 'e lahi ange ai 'a e faingamālie ke ma'u hamou hoa pea fa'u hamou fāmili ta'engata.

Kau 'i he Ngāue Fakatemipalé mo e Hisitōlia Fakafāmilí

Tolú, kau 'i he ngāue fakatemipalé mo e hisitōlia fakafāmilí. Ko e kakai totonu taha pē kimoutolu kuo teuteu'i ke kau atu ki he ngāue fakatemipalé mo e hisitōlia fakafāmilí.

'I ho'omou kei 'i he talavou mo e finemuí, na'e 'oatu ai ha tukupā ke mou ngāue'i 'a e Fatongia ki he 'Otuá mo e Fakalalakaka Fakatāutahá. 'Oku mou manatu ki he fanga ki'i tohi ko iá 'oku hā ai e 'īmisi 'o e temipalé. 'Oku makatu'unga ia 'i hono fili 'e he Kau Pallesitenisí 'Uluakí 'a e temipalé ke hoko ko e faka'ilonga mo'ó e to'u tupu 'o e Siasí. Kau fafine, kapau ne mou ma'u 'a e mētalí, 'oku kei hoko nai e temipalé ko ha sippinga 'i ho'o mo'uí? 'Okú ke kei tau-mu'a pē nai ki he temipalé? Kau tangata, 'oku mou fai nai e me'a tatau pē?

'Oku mou mea'i pē kuo laui senituli e mate 'a ha kakai tokolahi ka na'e te'eki ke nau 'ilo ki he ongoongoleléi. Ko e kakai ko iá ko hamou kāinga ofi pe mama'o. 'Oku nau tatali mai ke mou fai e fekumi 'oku fie ma'u ke fakafehokotaki homou ngaahi fāmilí pea fakahoko ma'anautolu 'a e ngaahi ouau fakamo'uí.

'Oku tokoni 'a e 'ilo fakatekinolosiá ki he ngāue fakatemipalé mo e hisitōlia fakafāmilí. 'Oku mahino pē ko ha to'u tangata makehe kimoutolu kuo teuteu'i 'aki e talēniti 'o e 'ilo fakatekinolosiá ke fai e ngāue ni. Na'e ma'u 'e he'eku kuifefine ko Sisitā Bangerter ha fakamo'oni mālohi pea mo ha ongo'i vilitaki ke ngāue ki he hisitōlia fakafāmilí. 'I he ngaahi ta'u lahi kuo hilí, lolotonga 'ene fakatahataha'i ha ngaahi hingoa fakafāmilí 'e 25,000 na'e pau ai ki ne hiki nima pē 'a e ngaahi hingoá ki he fōmú. Na'á ne mei hounga'ia mo'oni ke ma'u ha polokalama fakakomipiuta ke tokoni ange ke toe tonu mo lelei ange 'ene ngāue. Kuó ne ma'u he taimí ni ha kakai kei talavou mohu talēniti'ia 'e toko lauafe 'i hono hakó te nau lava 'o tokoni kiate ia mei he tafa'aki ko 'eni 'o e veilí. 'Oku fie ma'u 'e homou fāmilí 'a ho'o tokoní. 'Oku fie ma'u 'e homou uōtí pe koló 'a ho'o tokoní 'i he ngāue mahu-ingá ni.

'Oku lahi ha ngaahi temipale he māmaní 'oku 'ikai fu'u femo'uekina. Kuo tala'ofa mai e 'Eikí ke fakatō ki homou lotó 'a e ngaahi tala'ofa ne fai ki he ngaahi tamaí pea ke fakatafoki homou ngaahi lotó ki he ngaahi tamaí, ke 'oua na'a faka'auha 'o 'osi'osinga mālie 'a e māmaní 'o ka Ne ka ha'u (vakai, T&F 2:2—3).

Ko ho'omou taukei fakatekinikalé ko ha kongapē ia 'o hono fakahoko e kikitē ni pea 'oku ou fakataunge te mou ongo'i e fie ma'u vivili ko ia ke fai 'a e ngāue ni. Na'e fā'ele'i mai kimoutolu he kuonga ko 'eni ke fakahoko 'a e ngāue fakatemipalé mo e hisitōlia fakafāmilí.

'Oku 'i ai foki mo ha ngaahi tāpuaki fakafo'ituitui 'oku mou ma'u 'i hono fai 'o e ngāue fakatemipalé mo e hisitōlia fakafāmilí. Ko e taha 'o kinautolu ko ho'omou fe'unga ko ia ke ma'u ha lekomeni temipale, 'a ia 'oku fakahaa'i ai ho'omou taau 'i he 'ao 'o e 'Eikí. Ko e lekomeni temipalé ko ha faka'ilonga ia 'o e talangofua. 'I he taimi 'oku mou kau atu ai mo homou to'ú ki he ngāue ni, 'oku mou 'ilo'i foki 'oku nau mo'ui taau.

'Oku 'i ai ha talanoa fakafāmilí motu'a 'okú ne fakatā-taa'i mai 'a hono mahu'inga 'o e lekomeni temipalé. 'I he taimi na'e kei hoko ai ha taha 'o hoku ngaahi tokouá ko ha tokotaha lahi kei talavou te'eki malí, na'á ne hulohula he pō 'e taha mo ha tangata na'á ne toe fie 'ilo lahi ange ki ai. 'I he'ene foki mai ki 'apí na'á ne talanoa ki he fine'eikí 'o fekau'aki mo e tangatá. Na'e momou pē 'eku fa'eé mo ne pehē ange he 'ikai ke tau lava 'o tala pe 'oku lelei ha tangata 'i he fo'i hulohula 'ata'atā pē mo iá.

Na'e tali ange 'e hoku tokouá, "'Oku 'i ai 'ene lekomeni temipale ko ia 'oku pau pē ko ha tangata lelei ia."

Na'e fehu'i ange 'e he fine'eikí, "'Okú ke 'ilo fēfē 'oku 'i ai ha'ane lekomeni? Na'á ke 'eke ange lolotonga ho'omo hulohulá, "'Oku 'i ai koā ha'o lekomeni?'"

Na'e kata pē hoku tokouá mo pehē ange, "'Ikai, ka na'á ne talamai 'okú ne palani ke 'alu ki he temipalé 'a pongipongi mo hano hoa faifekau, ko ia kuo pau ke 'i ai ha'ane lekomeni ke ne lava 'o fai ia."

Na'e fehu'i ange leva 'eku fa'eé, "He ko e hā 'oku mahu'inga ai ke 'ilo'i ia?"

Na'e tali ange 'e hoku tokouá, "Kapau te u 'ilo 'oku 'i ai ha lekomeni 'a ha tangata 'oku ou 'ilo'i ai 'okú ne tauhi e Lea 'o e Potó, 'oku ou 'ilo'i 'okú ne totongi 'ene vahehongofulú, 'oku ou 'ilo'i 'okú ne 'alu ki he'ene ngaahi fakataha'angá, 'oku ou 'ilo'i 'okú ne faka'apa'apa'i hono lakanga fakataula'eikí, 'oku ou 'ilo'i 'okú ne poupou'i e kau taki 'o e Siasí, pea 'oku ou 'ilo'i 'oku 'i ai 'ene fakamo'oni ki he Tamai Hēvaní mo Sīsū Kalaisi. 'Oku ou fie kamata'aki 'a e lekomeni ke hoko ko e fakava'e 'o ha fa'ahinga fetu'utaki pē te u fai pea toki hoko atu mei ai. 'I he'eku 'ilo'i 'oku 'i ai ha lekomeni 'a ha tangatá, 'oku lahi leva ha ngaahi fehu'i ia 'e 'ikai toe fie ma'u ke u fai."

Ne hanga 'e ha fakahinohino kimuí ni mai mei he Kau Palesiteni 'Uluakí 'o fakama'ala'ala mai e tu'u-tu'uni fekau'aki mo hono ma'u 'o ha lekomeni temipalé pea pehē ki he 'enitaumeni. Na'e toe tala mai ai ko hono ma'u ko ia 'o ha 'enitaumeni fakatemipale 'o ha taha, ko ha me'a mamafa ia 'oku totonu ke toki foaki pē kiate kinautolu kuo mateuteu kakato mo matu'otu'a fe'unga ke tauhi e ngaahi fuakava 'oku fai aí. Na'a nau toe fakamamafa'i mai foki ai ko e kakai kei talavou ko ia 'i honau ta'u uofulu tupú 'oku te'eki ke nau ma'u ha uiui'i ke ngāue fakafaifekaú pe fakama'u ke mali 'i he temipalé, 'oku totonu ke 'oua na'a fakaongoongolei'i kinautolu ke ma'u honau 'enitaumeni fakatemipalé. Ka 'e lava 'e he mēmipa kotoa pē 'oku ta'u 12 pe lahi ange aí 'o ma'u ha Lekomeni Fakangatangata ke ne fai papitaiso ai ma'á e kau pekiá.¹

Ko kimoutolu ko ia 'oku 'ikai mo'ui taau he 'ahó ni ke ma'u ha lekomeni temipalé, 'oku totonu ke mou ngāue mo ho'omou pīsopé pe palesiteni fakakoló ke fakafe'unga'i kimoutolu ke ma'u ha lekomeni he vave tahá. 'Oua mu'a na'a ke hala 'i he ki'i la'i pepa mahu'inga ko 'ení. 'Oku ou fakamo'oni atu 'oku mo'oni 'a e Fakalelei pea 'e lava ke fakamolemole'i e ngaahi angahalá 'i ha fakatomala totonu.

Te mou lava pea 'oku totonu ke mou 'ai ke femo'uekina ma'u pē 'a e ngaahi temipalé. Ko e ngāue fakatemipalé mo e hisitōlia fakafāmilí, ko ha ngāue ia 'amoutolu ke fakahoko. 'Oku fakafalala atu ha ngāue lahi kiate kimoutolu! 'Oku fie ma'u 'e he Siasí homou iví ki he ngāue mahu'ingá ni. Te mou lava 'o fakahoko ha me'a lahi 'aki homou iví mo e taukeí.

'I ho'omou fakahoko 'a e ngāue fakatemipalé mo e hisitōlia fakafāmilí, kuo pau ke mou ma'u ai e Laumālié ke fakanonga kimoutolu 'i homou ngaahi faingata'á mo tataki kimoutolu 'i he ngaahi fili mahu'inga kotoa pē te mou faí. 'I ho'omou fakahoko fakafāmilí 'a e ngāue ni 'i he kulupu fakauōtí pe 'inisititiuti pea mo e Fine'ofá mo e ngaahi kōlomu 'o e lakanga fakataula'eikí, te mou fokotu'u ai ha feohi fakakaungāme'a 'oku lelei mo a'usia ha ngaahi me'a fakasōsiale mahu'inga. Pea tu'unga 'i he lahi ange ho'omou feohí mo e anga fakakaungāme'a ko iá, pea mou ngāue fakataha mo e Laumālié, 'e lahi ange ai 'a e faingamālie ke ma'u hamou hoa pea fa'u hamou fāmilí ta'engata.

Teuteu ki Homou Kaha'ú

Faá, teuteu ki homou kaha'ú. 'Oku mou 'i he fa'ahita'u makehe 'o e mo'ui. 'Oku totonu ke mou teuteu

atu ki ha ngaahi fatongia mo e tufakanga 'o e kaha'ú. 'E tu'o taha pē e fou mai 'a e fa'ahita'u ko 'ení. Tali lelei ia! Fiefia ai!

'I he kaha'ú, ko ha kongā lahi 'o kimoutolu 'e hoko ko ha ngaahi husepāniti mo e uaifi. Te mou hoko ko ha ngaahi tamaí mo e fa'ē. Te mou hoko ko ha kau takimu'a mo ha kau faiako 'i he Siasí. Te mou hoko ko ha kau ngāue totongi mo ha kau pule ngāue. 'Oku mou teuteu atu nai ki he ngaahi fatongia ko 'ení?

'Oku kau atu hamou tokolahi ki ha ngaahi tafa'aki kehekehe 'o e ako faka'atamaí. Kuo toutou na'ina'i mai e kau palōfita 'o e ngaahi 'aho kimui ní, ke mou ako ki he lahi taha te mou lavá. 'Oku mou mo'ui 'i ha māmani 'oku fakautuutu ai e 'ilo fakatekinikalé mo fakaonopōni. 'E tokoni atu e ako faka'atamaí ki ho'omou langa e pule'anga 'o e 'Eikí mo tauhi homou fāmilí he kaha'ú. Koe'uhí ko hono mahu'inga 'o e akó ki he to'u tangata kei tupu haké, ko ia na'e fokotu'u ai e Pa'anga Tokoni Fakaako Tu'uma'ú pea 'oku tokoni ia ki ha kakai kei talavou 'e toko 30,000 tupu 'i he funga māmaní. Na'e tokoni lahi foki e Siasí ki he ngaahi 'Inisititiuti Fakalotu he funga 'o e māmani pea pehē ki ha ngaahi 'apiako mo e 'univēsi lelei 'o e Siasí. 'Ofa pē 'oku mou muimui ki he na'ina'i fakapalōfita ko ia ke ma'u e ako faka'atamaí mo fakangāue ko ia te mou lavá.

Ko e mo'oni te mou lava lelei ange 'o ngāue 'i he Siasí mo langa hake e pule'anga 'o e 'Eikí 'o kapau 'oku 'i ai ha'amou ngāue lelei. 'E hoko 'a e ngaahi fa'eé mo e ngaahi tamaí ko ha mātu'a lelei ange 'o kapau na'a nau ako mo 'ilo ki he founa ke fakalelei'i'aki e ngaahi palopalema fakafāmilí mo leva'i fakapotopoto honau ngaahi 'apí.

'Oku 'i ai ha kakai fefine 'iate kimoutolu 'oku mou lolotonga filí ni pe 'oku totonu ke mou mali pe kumi ha ngāue. 'Oku mou poto mo taau pea ma'u mo ha ngaahi faingamālie na'e 'ikai a'usia 'e ho'omou ngaahi kuifefiné. Kuo te'eki ai ha taimi 'e vivili ange ai e fie ma'u ko ia ke ma'u ha mata'itohi mo fai ha me'a 'ilonga 'i he māmaní. Ka 'oku ou fakatauange te mou manatu'i ma'u pē e ngaahi tāpuaki 'o 'Ēpalahamé 'i hono fai ho'omou ngaahi filí.

'Oku totonu ke mahino ki he kakai fefine Siasí, neongo pe ko e hā hono tokolahi 'o e kakai 'oku nau 'omi ke tokoni kiate kinautolu 'i 'api mo 'enau fānaú, he 'ikai ke nau lava 'o teke'i ki ha taha kehe honau tefito'i fatongia ko e tokotaha fai lehilehi'i mo faiako 'uluaki kinautolu 'i honau ngaahi fāmilí. 'E hanga

ma'u pē 'e he tu'unga fakafa'eé 'o fakaongosia'i ha taha kae lava ke feau e ngaahi fie ma'u 'a hono fāmilí. 'I ho'omou hoko ko ha 'ofefine 'o e 'Otuá kuo mou fai ha fuakava mo Iá, 'oku mou takitaha fataka ai e vaeua 'o e fatongia mahu'inga mo ta'eue'ia ko ia 'o fafiné, ki hono fakahoko e palani 'a e 'Eikí.

'Oku mou takitaha ma'u 'a e tau'atāina ke filí ke lotu mo fili 'i he lotu fakatōkilalo 'a e founa ke fai ki ho'omou ngāue ma'u'anga pa'angá. 'Oku 'i ai ha nunu'a 'o e fili kotoa pē. He 'ikai ke ke lava 'o ma'u mo fakahoko e me'a kotoa pē. Kuo pau ke ke fili mo manatu'i ma'u pē 'a e ngaahi me'a 'oku ta'engata honau mahu'ingá. 'Ofa pē 'e mahino kiate kimoutolu 'oku 'ikai ha ngāue ma'u'anga pa'anga ia 'e fakalata. 'Oku 'i ai ha ngaahi faingata'a 'oku ha'u fakataha mo e ngāue pa'anga kotoa pē. Ko e ngaahi fili lahi 'oku ala ma'u he māmaní he 'aho ní, 'oku nau fe'au'auhi kinautolu mo e ngaahi taumu'a pea mo e fatongia ta'engatá. 'Oku lahi ha ngaahi fili ke fai te nau ala fakalotoa koe ke fakatoloi pe fakangatangata pē 'a e tokolahi 'o e fānau 'i homou fāmilí. 'Oku lahi ha ngaahi fili ia te ne kaiha'asi meiate kimoutolu 'a e taimi mo e ivi mahu'inga 'oku fie ma'u ke tokanga'i 'aki homou malí, fānaú pea mo homou ngaahi fatongia 'i he pule'anga 'o e 'Eikí. Ko e ngaahi fili ko 'ení ko e me'a pē ia 'a'au mo e 'Eikí. 'Okú Ne 'afio'i ho lotó mo e tūkunga makehe 'okú ke 'i aí.

Ko e tokolahi 'o kimoutolu he ha'ofangá ni te mou mali ha 'aho. 'I he fa'ahita'u teuteu ko 'ení, 'oku mou fakatupulaki nai mo fekumi ki he ngaahi 'ulungāanga fisifisimu'a 'oku totonu ke ma'u 'e ha hoa ta'engatá?

Na'e pehē 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí he ngaahi ta'u kuo hilí ki he kakai tangatá: "Ko ha fili faingata'a mo'oni ia 'e fai 'e ha ta'ahine 'e mali mo koe. He te ne foaki e kotoa 'ene mo'uí ki he talavou te ne mali mo iá. 'E fakafalala lahi e toenga 'o e mo'ui 'a e ta'ahiné ki he talavou ko iá."²

Kau tangata, 'oku mou hoko nai ko e fa'ahinga tangata 'e ala fili kuikui ai ha ta'ahine?

Kau fefine, te u fai atu e fehu'i tatau pē kiate kimoutolu. 'E foaki 'e he tangata te mo malí 'a 'ene mo'uí koe'uhí ko koe. 'I he vahe 25 'o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá, na'e fai ai 'e he 'Eikí ha fale'i lelei ki he ngaahi uafí ke nau hoko ko ha "fakafiemālie . . . ki ho husepānití . . . 'aki 'a e ngaahi lea fakafiemālie, 'i he laumālie 'o e angamalū" (T&F 25 :5). Ko ha fa'ahinga fefine pehē nai koe? 'E makatu'unga e fiefia 'a e tangata te mo malí 'i ho'o takiekina ia ke fiefiá.

Ko e tokolahi 'o kimoutolu kuo mou 'osi ma'u ha taha 'oku mou manako ai, faitatau 'a homo 'ulungāangá peá ke faka'ofofa'ia 'i hono 'ulungāangá, kae mahalo 'okú ke manavasi'i ke fai ha tukupā mo kinautolu he 'okú ke fifili pe te ke ma'u nai ha taha lelei ange 'apongipongi pe uike kaha'ú pe ta'u fo'ou.

Koe'uhí 'oku mahu'inga fau e fili ko 'ení, ko ia 'oku hoha'a ai hamou tokolahi ke fai ha fili 'oku totonú. 'Oku 'ikai fu'u tokoni foki e ngaahi sīpinga ia 'oku 'omi he ngaahi hele'uhilá mo e ngaahi tohí ki he founa fili malí. 'Oku nau fa'a fakafōtunga mai e fili ko 'ení 'o hangē ha me'a pē ne tupukoso pe ko ha faimana. 'Oku fa'a tōtu'a hono 'afa'i mai 'o pehē ko hano toki ma'u pē ia 'o hoto fiká.

Na'e lea 'a Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo 'o fekau'aki mo e tokotaha haohaoa mo'oni ko iá 'o ne pehē, "Ko ha fo'i talanoa fa'u pe fakangalingali pē 'a e pehē ia ko hoto fiká pē ia; pea neongo 'oku fekumi 'a e talavou mo e finemui kotoa pē 'i he faivelenga mo e fa'a lotu ke ma'u ha taha 'okú na faitatau mo hoihoifuá, ko e mo'oni 'e lava ke ma'u 'e ha fa'ahinga tangata lelei pe fefine lelei kotoa pē 'a e fiefiá mo ha nofo mali lelei 'o kapau 'okú na lotu fiemālie ke feilaulu ke ma'u ia."³

Kuo 'omi 'e he kau palōfitá ha ngaahi fakahinohino fakalaumālie ke tokoni atu 'i hono kumi ho malí. Na'e 'omi 'e Palesiteni 'Ēsela Tafu Penisoni 'i he ta'u e uofulu kuo hilí ha ni'ihi 'o e ngaahi 'ulungāanga lelei 'oku totonu ke fekumi ki ai e kakai tangatá. Pea 'oku kei mo'oni pē 'a 'ene ngaahi leá:

"E ngaahi tokoua, 'oua na'á ke 'amanaki atu 'e hao-haoa ho'o fili hao hoá. 'Oua te ke filifili pea 'ikai ke ke fakatokanga'i ai e ngaahi 'ulungāanga mahu'inga taha 'o ha ta'ahine, 'a ia ko 'ene ma'u ha fakamo'oni mālohi, mo'ui'aki e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongo-ongolelé, tupu 'i ha 'api 'ofa, fie hoko ko ha fa'e 'i Saioine mo ne poupou'i koe 'i ho ngaahi fatongia fakataula'eikí. . . .

"Pea ko 'eni e me'afua lelei 'e taha ke ke 'ilo 'aki pe ko e tokotaha totonu ia ke mo malí: ko e taimi ko ia 'okú mo feohi aí, ko e ngaahi fakakaukau faka'e'i'eiki tahá pē nai 'oku 'i ho 'atamai, 'okú ke feinga nai ke ke ngāue 'i ho lelei tahá, 'okú ke faka'amu nai na'á ke toe lelei ange he tu'unga lolotongá?"⁴

Tau fanongo angé ki he na'ina'i 'a Palesiteni Hingikelí ki he kakai fefiné: "Ko ho'o faka'amú ke ma'u e tangata haohaoa ko iá. Ka kuo te'eki ai ke u sio au ki

ha tangata haohaoa. Mo'ui 'i ha tu'unga 'oku mā-
'olungá, kae 'oua 'e fu'u mā'olunga ho'o sió telia na'a
hē ai ho'o vakaí mei ho'o taumu'á. Ko e me'a 'oku
mahu'ingá ke ne 'ofa 'iate koe, ke ne faka'apa'apa'i mo
fakalāngilangi'i koe, ke ne mātu'aki faitotonu kiate
koe mo 'oatu ke ke tau'atāina ke fakahaa'i ho'o faka-
kaukaú mo fakatupulaki ho ngaahi talēnití. He 'ikai ke
ne haohaoa, ka 'o kapau 'oku anga'ofa mo faka'atu'i,
mo ne 'ilo'i e founa ke ngāue ai ke ma'u ha mo'ui,
pea faitotonu mo loto-tui, he 'ikai hala ho'o filí pea
te ke fiefia lahi 'aupito.'"⁵

Tuku angé ke u fehu'i atu: kapau te ke mali 'a pongi-
pongi, 'okú ke mateuteu nai ke hoko ko ha mali lelei?
Te ke 'omi nai ki ho'o nofo-malí 'a e ngaahi 'ulungā-
anga lelei te ke hoko ai ko ha mali lelei? Ko ha toko-
taha fetu'utaki lelei nai koe? Ko ha tokotaha lelei nai
koe 'i he vete palopalemá? 'Okú ke ma'u nai e ngaahi
taupei ke fa'u 'aki ha 'ātakai lelei 'i 'api ke lehilehi'i ai e
fānaú? 'Oku fe'unga nai e tui, 'amanaki lelei mo e 'ofa
faka-Kalaisi 'okú ke ma'ú ke fa'u 'aki ha nofo-mali 'e
tu'uloa he kaha'ú?

Kau tangata, tuku mu'a ke u lea mahino atu 'o hangē
ha'amou fa'éé, pea 'oku ou fakatauange pē 'e mahino
kiate kimoutolu he 'ikai ha fefine mo'ui taau ia 'e sai'ia
he fō 'ulí, tō'onga mo'ui fakapalakuú pe fakalālāfua'á.
'Io, 'e 'ofa'i koe 'e ha fefine angatonu 'o makatu'unga
'i ho'o fakakaukaú mo ho lotó, ka te ne hounga'ia lahi
ange 'i ho'o feinga fakamātoato ko ia ke fakahaa'i ha
'ulungāanga lelei mo faka'atu'i iá. 'Oku totonu foki ke
mou 'ilo'i he 'ikai ha mali ia te ne tali fiefia 'a e siokitá.
Manatu'i mu'a 'oku 'ikai ha ngaahi 'ofefine angatonu
ia 'o e 'Otuá te nau tali loto fiemālie e tō'onga mo'ui-
'aki e ponokalafí 'e he kau tangata 'e 'eva ange pe mali
mo iá. Ko hono mo'oní, kapau 'oku mahamahalo ha
finemui ko e talavou 'okú ne manako aí 'oku mo'ua 'i
ha fa'ahinga founa pē 'o e ponokalafí, ko ha faka-
'ilonga mata'ā'ā ia ke fakangata leva hono vā mo e
talavou ko iá. Ko 'eni pē homou faingamālie ke faka-
tupulaki ai 'a e anga mā'oni'oni mo e tō'onga mo'ui
anga faka'apa'apa mo faka-Kalaisi, 'a ia te ne faitāpue-
kina ho'o nofo-mali mo ho fāmilí 'i he kaha'ú.

Kau fefine, ko 'eku lea fakafa'e atu 'eni kiate kimou-
tolu, 'oku 'ikai ha pilinisi faimana ia te ne tali fiemālie
ho 'ulungāanga 'uli pe fakapalakuú mo e fakalālāfua'á.
'Io, 'e 'ofa 'iate koe ha tangata angatonu 'o maka-
tu'unga 'i ho'o fakakaukaú mo ho lotó, ka te ne
hounga'ia lahi ange 'i ha fefine 'oku mahu'ingā'ia 'i
he'ene mo'ui ma'a mo faka'ofa'ofá, pea pehē ki hono
'ātakai. 'Oku takiekina e kau tangata anga mā'oni'oni

ki he kau fefine ko ia 'oku maamangia honau fofongá.
'Ikai ngata aí, he 'ikai fiemālie ha taha ma'u lakanga
fakataula'eiki angatonu ia ke hā ha tō'onga mo'ui
fakaponokalafi mei hono uaifí pe te ne tali hano
fakahāhaa'i atu 'e hono uaifí 'a hono sinó ki he kakai
tangata kehé 'i ha teunga maha'iha'i pe ta'etaau mo
'ulungāanga ta'efe'unga. Pea 'oku te'eki ai foki ke u fe-
taulaki au mo ha tangata 'oku sai'ia ke sio ki he fa'a
tangí mo e loto 'itá. He 'ikai ha mali ia te ne tali fiefia
'a e siokitá. Ko 'eni pē homou faingamālie ke faka-
tupulaki ai 'a e anga'ofá mo e kātaki fuoloá mo e
anga faka-Kalaisi, 'a ia te ne faitāpuekina ho 'api
mo ho fāmilí 'i he kaha'ú.

Kātaki 'o 'ai ke mahino kiate kimoutolu 'a e lea ne u
toki faí. 'Oku ou faka'amu pē ke mou 'ilo'i te ke 'alu
fakataha pē mo ho'o ngaahi tōnounou mo ho ngaahi
vaivaí ki ho'o nofo-malí pea 'e toe lahi ange ia 'i ai.
Kapau 'oku 'ikai ke ke mali he 'ahó ni, 'oku kei taimi
pē ke ke fakangata ai e tō'onga mo'ui koví mo faka-
tupulaki ha ngaahi 'ulungāanga pe tō'onga mo'ui
'oku lelei, 'a ia te ne faitāpuekina ho'o nofo-malí mo e
fāmilí. Na'e akonaki mai 'a Palesiteni Tōmasi S.
Monisoni 'o pehē, "'Oku mahu'inga ke ke hanga atu
ki mu'a, fokotu'u ha taumu'a pea teuteu ki he taimi
'e fakahoko ai ho'o filí.'"⁶

'E hoko hamou tokolahi ko ha ngaahi tamai mo e
fa'e te mou fa'ufa'u ha ngaahi 'api angatonu ma'a ho-
mou ngaahi fāmilí. 'I he'eku kei si'i, na'e ako'i au 'e
he'eku fa'éé ko e te'eki ai ko ia ke u malí, 'oku fie
ma'u ke u ako ke tokanga'i ha mo'ui 'a ha toko taha
mo ha loki 'e taha ke u lava 'o mateuteu ai ke toka-
nga'i ha mo'ui 'a ha tokolahi mo ha ngaahi loki lahi.

'I he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá, na'e 'omi ai 'e
he 'Eikí ha sīpinga 'o e 'api 'oku fonu he Laumālie.
'Oku totonu ke hoko ia "ko ha fale 'o e lotu, ko ha
fale 'o e 'aukai [mo] ha fale 'o e tui" (T&F 109:8).
'Oku totonu ke hoko ia ko ha fale 'e lava ke nofo ai e
Laumālie 'o e 'Eikí, 'a ia 'oku 'ikai ngofua ke hū ki ai
ha me'a ta'ema'a, pea ko ha fale 'o e ako 'oku ma'u ai
e ngaahi tohi lelei tahá, 'o kau ai e ngaahi tohi folo-
folá (vakai, v. 7).

'Oku fakaongo mai ai e fehu'i ko 'eni: "Ko e fa'ahinga
fale pe loki nai ia 'okú ke lolotonga nofo aí? 'I ho
lokí, 'okú ke lotu, 'aukai mo lau nai ai e folofolá?
'Okú ke nofo nai 'i ha feitu'u 'oku maau pe moveu-
veu? 'Okú ke fakangofua nai ha me'a ta'ema'a ke hū
atu ki ai 'i he ngaahi hele'uhilá, tohí pe ko e 'Ini-
taneti? 'Okú ke fakafonu 'aki ia e ngaahi me'a 'oku

langaki mo'uí—'a ia ko e ngaahi me'a lelei tahá? 'Oku hoko nai homou 'apí he taimí ni ko ha feitu'u 'e lava ke nofo'ia 'e he Laumālie 'o e 'Eikí?

'Ikai ngata aí, 'oku lahi ha ngaahi pōto'i ngāue mahu-'inga 'oku totonu ke ke fakatupulaki 'e tokoni atu ke ke hoko ai ko ha tamai mo ha fa'ē lelei pea fa'u 'aki ha 'api fiefia. 'E lava ke kau he ngaahi pōto'i ngāue ko 'ení 'a e feime'atokoní, fakama'á mo hono monomono 'o e ngaahi me'a kuo maumaú. 'Oku mahu-'inga foki 'a e mo'ui fakapotopoto fakapa'angá ki he nofo mali fiefiá. 'Oku kau heni 'a hono leva'i lelei 'o e nō 'a e fānau akó. Na'e pehē 'e Palesiteni Hingikeli, "'Oku 'ikai ha me'a te ne fakatupu ha ngaahi feke'ike'i lahi ange 'i he nofo malí ka ko e fakamo'ua.'"⁷ Ko e kongia ia 'o ho'o teuteu ki he nofo-malí mo e fāmilí ke ke ma'u ha tō'onga mo'ui fakapa'anga 'oku lelei mo fakapotopotó he taimí ni, ke hokosia e taimi 'okú ke mali aí, 'e lava ke mo kamata fakataha leva mo ho malí 'a ho'omo mo'uí ta'e kau ai ha ngaahi kavenga fakapa'anga lalahi.

Kuo ui kimoutolu ko ha kakai lalahi pea 'oku mou 'ilo'i e founga ke mou ha'isia aí. 'Ofa pē 'oku mou faka'aonga'i lelei e me'afuaki mahu'inga ko 'ení, 'a ia ko e taimi 'oku mou ma'u ke teuteu ai ki homou ngaahi fatongia mo e tufakanga 'i he kaha'ú. 'I he taimi 'oku mou mateuteu fe'unga ai ki homou ngaahi fatongia he kaha'ú, te mou ma'u 'a e Laumālie ke takaki kimoutolu 'i ho'omou ngaahi fili mahu'ingá. 'I ho'omou teuteu atu ki he kaha'ú, te mou lava 'o fakatupulaki ange ai e feohi fakakaungāme'a 'e tokoni atu 'i ho'o fili ha taha ke mo mali 'i he tempalé mo fa'u ha fāmilí ta'engata.

Ko ia ai hoku ngaahi fakafotu, 'ilamutu mo e kuan-gāme'a, 'oku ou fie fakahā hoku 'ofa mo 'eku falala atu kiate kimoutolú. 'Oku fakafalala atu ha me'a lahi kiate kimoutolu. Kuo toutou akonekina kimoutolu 'i homou fatongia ke fekumi ki he ngaahi tāpuaki 'o 'Ēpalahamé, 'a ia 'oku kau ai 'a hono fa'u 'o ha fāmilí ta'engata. 'Oku ou tapou atu ke 'oua te mou fakalotoi 'a e malí mo e ma'u 'o ha fānau. 'Oku a'u pē ki he taimí ni 'a e tatali mai 'a ha fānau fakalaumālie lototo'a ke mou fakaafe'i mai kinautolu ke nau kau ki ha fāmilí fiefia kuo sila'i.

'Oku mou 'i he fa'ahita'u 'o e mo'uí 'oku totonu ke mou fekumi ai ki he ngaahi tāpuaki 'o 'Ēpalahamé. Ko hono fakatoloi ko ia 'o e malí kae 'oua kuo mou a'usia ha taumu'a kehé, neongo 'a hono mahu'inga 'o e taumu'a ko iá 'i he vakai 'a e māmaní, 'e fakatupulaki ai

pē 'a ho'o tu'u laveangofua 'i he anga'ulí, 'a ia te ne maumau'i ho ngaahi faingamālie ke ma'u e ngaahi tāpuaki ko iá. 'Oua mu'a na'á ke fokotu'u koe 'i ha tu'unga fakatu'utāmaki ki he 'ahi'ahí, 'aki ho'o fakatoloi 'a e sitepu fakanatula mo mahu'inga ko 'eni 'i ho'o fakalalakaka ta'engata. 'I he taimi te ke fili ai e tokotaha ke ke mali mo iá, ko e me'a 'okú ke fie ma'u tahá ko e tuí. 'Oku hanga 'e he fakatatali ke fakahoko ha ngaahi taumu'a kehe, 'o hangē ko e hoko atu ho'o akó, ma'u ha pa'anga lahi ange pe ngaahi me'a kehe ki mu'a pea toki fai e malí, 'o fakatoloi ai pē mo e ngaahi tāpuaki kuo tala'ofa maí.

Kuó u lea atu he pooni ko ha taha 'oku mou fa'ē 'aki mo 'ofa 'iate kimoutolu. Mahalo kuo 'osi 'oatu 'e homou ngaahi mehikitangá mo e ni'ihí 'oku mou fa'ē 'akí mo ho'omou ngaahi fa'ētangata, ha ngaahi fale'i. 'Oku ou tui 'oku mahu'inga'ia foki ho'omou kau taki lakanga fakataula'eikí, kau faiakó mo e kau 'etivaisá 'i homou kaha'ú. 'Ofa pē 'oku mou fakafanongo lelei he fa'ahita'u ko 'eni 'o e mo'uí ki he na'ina'i 'a e mā-tu'a angatonu 'oku nau fatongia ta'engata 'aki e me'a 'e lelei ma'amoutolú.

Na'e pehē 'e Palesiteni Monisoni: "'I hono fai ko ia ha fili mahu'inga hangē ko hono fili e taha ke mo malí, 'oku ou fokotu'u atu ke ke kole tokoni ki ho'o mātu'á. Vahe'i ha taimi ke ke vahevahe mo kinaua, koe'uhí he 'ikai ke na si'aki koe. 'Okú na 'ofa lahi 'iate koe mo na fie ma'u 'a e lelei tahá mo e ngaahi tala'ofa 'o e ta'engata ma'a hona 'ofefinē pe fohá.'"⁸

Ne u lea atu he pooni 'o kau ki ha ngaahi me'a mahu'inga 'e fā 'e tokoni ki hono fakaava e matapā ki he ngaahi tāpuaki ko iá: 'E lava pea 'oku totonu ke mou tokoni ki he ni'ihí kehé. 'E lava pea 'oku totonu ke mou vahevahe atu e ongoongoleléi. 'E lava pea 'oku totonu ke mou hoko ko ha kau fai fakamo'ui 'i he mo'unga ko Saioné 'aki ha'omou kau atu ki hono fakahoko 'o e ngāue fakatemipalé mo e hisitōlia fakafāmilí. 'E lava pea 'oku totonu ke mou fai e me'a kotoa pē te mou lavá ke teuteu ai ki homou ngaahi fatongia mo e tufakanga he kaha'ú.

'E tñaki atu e ngaahi founga 'e fā ne u lave ki aí ki ho'o tuí mo e fiefiá he kotoa ho'o mo'uí. Ko ha ngaahi faka'ilonga kinautolu 'o e tu'unga fakaākongá, 'a ia te nau fakamālohia ho'o nofo-malí pea pehē ki ho fāmilí he kaha'ú, mo ne fakaafe'i mai e Laumālie ke nofo'ia koe. 'I ho'o kau atu ko ia ki hono fakahoko e ngaué ni, 'o tatau pē 'i he fakafo'ituituí, mo ho kaungāme'á, pea 'i ho'omou ngaahi kōlomú, Fine'ofá mo e kulupu

'inisititiutí, te mou langaki ai ha feohi fakasōsiale mo fakakaungāme'a te ne pukepuke kimoutolu 'i he feitu'u totonú o fakahoko 'a e ngaahi me'a 'oku totonú mo e kakai totonú pea fakatupulaki ai homou faingamālie ke fetaulaki mo e kakai 'e lava ke hoko ko hamou mali he kaha'ú.

'Oku ou fakamo'oni ko e Siasí ni 'oku tataki ia 'e ha kau 'apostolo mo ha kau palōfita 'oku nau tokanga'i mo tataki e ngaahi ngāue 'a e 'Eikí 'i he funga 'o e māmaní. 'Oku mo'oni 'a e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi kuo toe fakafoki maí. Koe'uhí ko 'ene mo'oní, 'oku lahi ai e ngaahi me'a 'oku fakafalala atu kiate kimoutolu, 'a e to'u tangata kei tupu haké. 'I he'eku hoko ko ha tokotaha 'ofa 'oku mou fa'e'akí, 'oku ou fakatauange te mou hangē ko 'Ēpalahamé, 'o hoko ko ha kau muimui 'o e anga mā'oni'oní, pea fekumi ki he ngaahi tāpuaki 'a e ngaahi tamaí, 'aki hono fakahoko 'o e ngaahi fuakava fakatemipalé mo fa'u ha ngaahi fāmili ta'engata, ke mou ma'u ai ha 'ilo, fiefia, melino mo ha mālōlō 'oku lahi angé. 'I he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni.

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, Tohi 'a e Kau Palesitenisí 'Uluakí, 7 Sepitema, 2007.
2. 'I he Conference Report, Apr. 1998; pe *Ensign*, May 1998, 49.
3. "Oneness in Marriage," *Ensign*, Mar. 1977, 4.
4. 'I he Conference Report, Apr. 1988, 59; pe *Ensign*, May 1988, 53.
5. "To the Women of the Church," *Ensign*, Nov. 2003, 114.
6. "Whom Shall I Marry?" *New Era*, Oct. 2004, 4.
7. 'I he Conference Report, Apr. 1998; pe *Ensign*, May 1998, 50.
8. *New Era*, Oct. 2004, 7.